

ARCHIWUM DIECEZJALNE W LUBLINIE

W 10 lat po trzecim rozbiorze Polski powołano do życia diecezję lubelską. Erygował ją papież Pius VII (1800—1823) bullą *Quemadmodum Romanorum pontificum erga inclytos Ecclesiae filios*¹, datowaną 22 IX 1805.

Podstawą aktu erekcyjnego stały się uchwały sejmu wielkiego spreycyzowane w postanowieniu z 11 VI 1790, mającym na celu uporządkowanie i usunięcie zbyt wielkich różnic w uposażeniu biskupów w Rzeczypospolitej.

Między innymi postanowiono tam: „W uskutecznieniu umówionego z[e] Stolicą Ś. Apostolską diecezjów podziału, ponieważ część diecezji krakowskiej, to jest: województwo lubelskie, ziemia łukowska, powiat urzędowski i ziemia stężycka biskupowi chełmskiemu do tej szczupłej diecezji, którą on dziś posiada, przydaje się i przeto przez wzgląd na powiększenie tegoż biskupstwa chełmskiego (który odtąd tytuł biskupa lubelskiego i chełmskiego razem brać będzie), skłaniając się do nieodwołownego opatrzenia onegoż, deklarujemy, iż jemu część diecezji dotąd krakowskiej pod rząd oddana zostaje“².

Brewe Stolicy Ap. z 20 VII 1790 zatwierdziło ten projekt a pierwszy biskup nowej diecezji Maciej Garnysz (1782—1790) przyjął tytuł bpa chełmsko-lubelskiego³.

Po trzecim rozbiorze Kraju doszło do nowego urządzenia organizacji kościelnej na ziemiach polskich. We wspomnianym już 1805 r. erygowano diecezję lubelską z części diecezji chełmskiej, poznańskiej, płockiej i łuckiej⁴.

¹ Bullarii Romani continuatio summorum pontificum. T. 12. Romae 1846 s. 374—381.

² Volumina legum. T. 9. Kraków 1889 nr CLI, s. 175.

³ [Ks. A. Wadowski] Ks. A. W.: Lubelskie biskupstwo. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 12. Warszawa 1879 s. 346—350; Schematyzmy diecezji lubelskiej.

⁴ Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej. Lublin 1959 (s. 7: Diecezja, jej rozwój i granice).

Późniejsze zmiany granic diecezji lubelskiej nastąpiły w latach 1807, 1809, 1818, 1865 i 1925⁵.

W r. 1805 diecezja lubelska liczyła 17 dekanatów, w r. 1809 — 21, w 1818 — 12, po 1865 r. — 10, w r. 1925 — 21 dekanatów⁶.

Archiwum Diecezjalne w Lublinie (które nie obejmuje dotąd własnych archiwów kapituł: katedralnych w Chełmie i Lublinie oraz kolegiackich w Lublinie i w Zamościu), zawiera w zasadzie akta odnoszące się do terenów diecezji lubelskiej.

Początek tego archiwum należy datować na rok 1819, kiedy to zreorganizowano konsystorz lubelski, a jego archiwum umieszczono w kamienicy nr 209, obok kolegiaty św. Michała w Lublinie⁷.

12 I 1846 zawaliły się mury kolegiaty, a w związku z tym konsystorz przeniesiono do jednego z dwóch domów (nr 217 czy 218) przy ulicy Podwale. Już jednak w kwietniu tego roku przywrócono urząd konsystorski do poprzedniego lokalu⁸, choć teren sąsiedni był jeszcze mocno zrujnowany. W okresie od końca 1855 do sierpnia 1857 r. konsystorz gen. lubelski już na stałe uzyskał nowy gmach⁹.

Po aresztowaniu 17 XI 1939 bpa lubelskiego Mariana Leona Fulmana administracja niemiecka zajęła gmachy: biskupi i kurii diecezjalnej. W gmachach tych zakwaterowano żołnierzy niemieckich. „Akta ponieierały się po ogrodzie, paliło się aktami“¹⁰. Część akt w tym okresie znalazła się w jednej z sal przy kościele po-wizytkowskim i tam przeleżała przez kilka lat powojennych¹¹.

13 III 1940 na polecenie kierownika urzędu archiwalnego przy gubernatorze dystryktu lubelskiego, radcy dr Seeberga-Elverfelda przeniesiono Archiwum Diecezjalne do Państwowego Archiwum w Lublinie.

W kwietniu 1940 r. dr Aleksander Kossowski, archiwariusz Archiwum Państwowego w Lublinie, zaczął sporządzać inwentarz zawartości Archiwum. Prace ukończono w czerwcu 1941 r.¹²

W Archiwum Diecezjalnym mieściły się zasadniczo dwie grupy akt: Akta b. Konsystorza Gen. Diecezji Lubelskiej i Akta Kurii Biskupiej w Lublinie.

⁵ Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej. Lublin 1958 (s. 6—9: Diecezja, jej rozwój i granice).

⁶ Tamże; Schematyzmy diecezji lubelskiej.

⁷ A. Kossowski: Archiwum Konsystorza Rzymsko-katolickiego w Lublinie. *Aten. kapł.* T. 39:1937 s. 290.

⁸ Tamże s. 291.

⁹ Tamże s. 292.

¹⁰ Ks. W. Łapkiewicz: O naszym Archiwum Diecezjalnym słów kilkoro. *Wiad. diec. lubel.* R. 23:1946 s. 18—20; [Ks. Z. Goliński] Ks. Z. G.: Wojenne losy naszych gmachów kościelnych. Tamże R. 23:1946 s. 185—187.

¹¹ Ks. W. Łapkiewicz, jw. s. 19.

¹² Wykaz akt Kurii Biskupiej Lubelskiej i fragmentów akt Kurii Biskupiej Podlaskiej k. 3. Maszynopis w Archiwum Diec. w Lublinie. Jest to przekład wykazu sporządzonego przez prof. Kossowskiego w języku niemieckim.

W aktach konsystorza znalazło się kilka dawniejszych zespołów. Zachowano tu dawne sygnatury. Akta te zgrupowane są w repertorium nr 60. Akta nowsze, zinwentaryzowane według nowych znormalizowanych zasad, znalazły się w repertorium nr 61¹³.

Powstaje problem zawartości treści Archiwum, czego nie zdołali rozwiązać poprzednie o nim opracowania¹⁴. Na wstępie należy zaznaczyć, że archiwum w pewnych okresach czasu, z różnych przyczyn, traciło materiały. I tak według Kossowskiego już sporządzony w 1826 r. spis akt stwierdzał brak rękopisów z lat 1559—1589, 1660—1668, 1670—1684, 1697—1720, 1728 i 1752¹⁵. Podobnie w okresie drugiej wojny światowej (w jesieni 1939) zginęła najstarsza księga konsystorza lubelskiego z lat 1424—1450¹⁶.

W księgach i aktach zawarte są protokoły wizytacyjne, personalia, akta synodów, przywilejów i odpustów, akta kościołów, akta kasowe i gospodarcze, tablice statystyczne, akta małżeńskie, spraw szkolnych, organizacji religijnych, rozporządzeń, unii kościelnej, sekt, akta metrykalne.

Wydaje się, że najważniejszą rolę dla badacza odgrywają akta konsystorza oraz protokoły wizytacyjne.

Szczególnej wagi nabiera materiał zawarty w zespole akt konsystorza for. lubelskiego (z czasów diecezji krakowskiej), obejmujący 82 księgi z lat 1452—1794. Należą tu: *Acta consistorii Lublinensis*, *Acta actorum consistorii Lublinensis*, *Prothocolium series*, *Decretorum iudicii*, *Acta inscripti manifestationum oblationum consistorii Lublinensis*, *Acta officialis generalis*, terminarze (np. *Terminarium actorum causarum in officio Lubl.* 1667—1668).

Dla historyka nie mniej ważne są oblaty zapisów, przywilejów, nadań itp. Oblatowane były zwykle dokumenty ważniejsze, wyjątkowe, pochodzące często z odległych czasów i stąd dodatkowa wartość tych oblat. Oprócz oblat księgi konsystorza zawierają sprawy sporne o dziesięciny, rozgraniczenia wsi i parafii, aprobaty testamentów, nominacje duchownych, akta procesów karnych.

Obok zespołu akt konsystorza for. lubelskiego — z terenu dawnej diecezji krakowskiej przechowują się w Archiwum Diecezjalnym w Lublinie jeszcze akta b. konsystorza for. w Łukowie, z terenu d. diecezji chełmskiej — akta konsystorza gen. w Chełmie i konsystorza foralnych w Kraśnymstawie (1601—1807) i Zamościu (od r. 1663) oraz z terenu d. die-

¹³ A. Kossowski: Wykaz akt k. 3—4.

¹⁴ A. Kossowski: Archiwum konsystorza s. 290—293; Ks. J. A. Wadowski: Kościoły lubelskie. Kraków 1907 (s. 1—3: Archiwum konsystorza diecezjalnego lubelskiego).

¹⁵ A. Kossowski: Archiwum konsystorza s. 290.

¹⁶ Tenże; Wykaz akt k. 2.

cezi łuckiej — akta b. konsystorza for. w Międzyrzeczu. Zawierają one analogiczny materiał do ksiąg konsystorza lubelskiego.

Najważniejszym z nich jest zespół akt konsystorza chełmskiego, który w 42 księgach (sygn. 106—148) zawiera bogaty materiał z lat 1601—1810. Są tu księgi: *Acta iudiciaria* 1601—1610, *Acta episcopatus Chelmensis* 1621—1627, *Acta consistorii Chelmensis* 1624—1631, *Acta actorum dioecesis Chelmensis* 1633, *Acta suffraganei et administratoris dioecesis Chelmensis*, *Decreta reformationum ab episcopo Chelmensi lata 1749—1750*.

Poważną rolę odgrywa również 13 ksiąg konsystorza łukowskiego z lat 1657—1796. Będą tu np. *Acta consistorii Lucoviensis*, *Prothocollum actorum consistorii Lucoviensis*, *Regestrum citandorum citatorumque* (1719—1726), *Acta gratiosa actorum consistorii Lucoviensis*, *Prothocollon consistorii Lucoviensis inscriptionum et oblatarum*, *Acta iudicialia officialis Lucoviensis*.

Nie mniej ważne są również księgi wizytacji kościołów archidiakonatu lubelskiego. Chodzi o księgi protokołów wizytacyjnych z lat 1603—1782. Ogólnie są to wizytacje dotyczące terenu archidiakonatu lubelskiego z lat 1603, 1644, 1650, 1674, 1675, 1678, 1679, 1711, 1738—1739, 1748, 1781, 1800, 1804.

Inne księgi wizytacji nie obejmują całego terenu archidiakonatu. Do takich należą: księga protok. wizytacji dekanatów kazimierskiego, parczewskiego i chodelskiego z 1675 r., wizytacja dek. sołeckiego, kazimierskiego, łukowskiego z lat 1678—1679, wizytacja dek. chodelskiego, kazimierskiego, sołeckiego, parczewskiego z lat 1738—1739, wizytacja dek. parczewskiego i chodelskiego z 1748 r., wizytacja dekanatu stężyckiego, łukowskiego, parczewskiego z 1781 r., wizytacja dek. chodelskiego, urzędowskiego i kazimierskiego z lat 1781—1782.

Zachowały się również księgi protokołów wizytacji z terenu diecezji chełmskiej od r. 1602. Są to wizytacje z lat 1602—1605, 1635, 1670, 1672, 1717, 1726, 1742, 1763—1764, 1770, 1772—1774, 1776—1779, 1796, 1801¹⁷.

Razem Archiwum posiada 260 ksiąg konsystorskich i wizytacyjnych, z czego 113 pochodzi z urzędów diecezji chełmskiej, reszta zaś dotyczy terenu d. archidiakonatu lubelskiego.

Archiwum Diecezjalne zawiera nie tylko księgi. Znajdują się w nim również akta dotyczące różnych spraw. Są np. personalia w liczbie 788 fascykułów akt osobistych duchowieństwa z b. diecezji chełmskiej, chełmsko-lubelskiej i lubelskiej. Szczególne znaczenie mają akta osobiste biskupów lubelskich, mianowicie 2 fasc. Józefa Dzięcielskiego z lat 1824—1826, 1 Wincentego Pieńkowskiego z lat 1845—1863, 2 administratora diecezji prał. Kazimierza Sosnowskiego z lat 1836—1872, 4 Wa-

¹⁷ A. Kossowski: Archiwum konsystorza s. 292.

lentego Baranowskiego z lat 1828—1879, 1 Kazimierza Wnorowskiego z lat 1841—1885 i 2 Franciszka Jaczewskiego z lat 1867—1932.

Trudno szeregować poszczególne zespoły czy grupy akt. Wydaje się jednak, że pożyteczną rzeczą będzie wymienić ważniejsze z nich. Otóż w Archiwum znajduje się 11 poszytów z przywilejami i odpustami z lat 1761—1939. Ciekawszymi z nich są akta jubileuszu z 1826 r. oraz pełnomocnictwa i przywileje wydane przez Stolicę Ap. w latach 1879—1937.

Kościelne akta gospodarcze z lat 1834—1860 znajdują się w 44 poszytach.

Akta kościołów i instytucji duchownych, klasztorów i zakonników przechowują się z lat 1799—1866. Do nich dochodzi w 13 poszytach dokumentacja innych instytucji i obiektów kościelnych jak kaplic, kapelanii, szpitali, pomników, nagrobków, kapelanii więziennych i dozorów kościelnych z lat 1821—1939.

Bardzo ważne są inwentarze i opisy kościołów. Chodzi o akta kościołów parafialnych i nie parafialnych oraz kaplic. Akt tych jest dużo. Dotyczą większości kościołów diecezji lubelskiej. Jest ich 362 poszyty z lat 1796—1946.

Należy także wymienić 102 poszyty zawierające akta kasowe i gospodarcze z lat 1790—1938. Są to książki rachunkowe, akta budowy kościołów, procesów prowadzonych przez duchownych z rządem austriackim. Występują sprawy dziesięcin, dzierżawienia dóbr kościelnych, akta uposażenia biskupów chełmskich, sprawy gruntów kościelnych, księgi dochodów i rozchodów kurii, korespondencja z Czerwonym Krzyżem.

W postaci niekompletnej znajdują się wizytacje dziekańskie niektórych parafii. Zawarte w 38 poszytach, pochodzą one z lat 1781—1937.

Można również wymienić w 84 poszytach statystyczne tablice i akta z lat 1811—1915.

Następnie 10 poszytów przedstawia ruch ludności oraz podaje spisy duchowieństwa diecezjalnego i zakonników z lat 1914—1939.

Dość licznie reprezentowane są sprawy dotyczące kontraktów małżeńskich. W zasadzie będą to dyspensy lub akta procesów małżeńskich. Pochodzą głównie z lat 1793—1938.

Szczególnie ważną pozycję stanowią sprawy szkolne w 49 poszytach. Będą to materiały dotyczące Seminarium Duchownego w Lublinie z lat 1675—1938 i nauki religii w szkołach 1907—1938. Dalej idą 53 poszyty dotyczące bractw kościelnych organizowanych przy kościołach parafialnych i klasztornych; 41 poszyty z lat 1908—1939 traktujące o klasztorach oraz zakładach teologicznych.

Obszerną pozycję tworzą sprawy sądowe z lat 1750—1876 w 100 poszytach. Zawierają one procesy i skargi, procesy w stosunku do osób duchownych i świeckich, procesy graniczne parafii i in.

Dość ważną grupę stanowią rozporządzenia z lat 1796—1914 (45 poszytów). Są to rozporządzenia rządu austriackiego, reskrypty Komisji Rządowej Wyznań Rel. i Oświaty Publicznej z czasów Królestwa Kongresowego, rozporządzenia władzy diecezjalnej w sprawie reperacji kościołów, odezwy Komisji Wojewódzkiej w Lublinie (1824—1827), nakazy rządowe odnośnie ogłoszeń z ambon, nabożeństw galowych, orderów, sposobu kontaktowania się duchownych ze Stolicą Ap., korespondencja ze zbiegłymi za granicę, sprawy podatkowe.

Akta unii kościelnej obejmują 24 poszyty. Zawierają one głównie sprawy unitów z lat 1800—1938.

Interesujące są materiały związane z protestantyzmem, sektami i wyznaniem chrześcijańskimi. Materiały te w 13 poszytach pochodzą z lat 1794—1928.

Znalazły się także akta wyznań i sekt niechrześcijańskich z lat 1920—1934 (2 poszyty).

Nieliczne są materiały dotyczące prawosławia (3 poszyty). Są to akta kaplicy w Luchowie z lat 1835—1929.

W Archiwum przechowywane są także nieliczne akta duplikatów ksiąg metrykalnych. Księgi te w liczbie 8 pochodzą z lat 1796—1938.

W Archiwum Diecezjalnym spotykamy też akta związane ze sprawami kultu z lat 1792—1934. Zawierają one materiały dotyczące języka w liturgii, problemy związane z grzebaniem samobójców, sprawy chowania ciał zmarłych (13 posz.). Akta z 1912—1936 w 12 posz. dotyczą rytuału i prawa małżeńskiego.

Zachowały się także w 5 poszytach uchwały synodów diecezjalnych z lat 1624 i 1938.

Obszerną grupę akt stanowią papiery dotyczące karności kościelnej. 28 poszytów z lat 1781—1939 zawiera dane o karności, konserwacji akt kościelnych, rekolekcjach kapłańskich, misjach w parafiach diecezji lubelskiej, akta o pojedynkach. Dochodzi do nich jeszcze 10 posz. akt nowszych z lat 1919—1939 o podobnej treści.

Archiwum zawiera również pewną grupę akt powstałych na skutek kontaktu z innymi diecezjami. 12 poszytów z lat 1819—1938 zawiera głównie ogłoszenia i zarządzenia.

Inne 12 posz. z lat 1817—1939 mieszczą w sobie pozwolenia na czytanie książek, czasopism, dotyczą prenumeraty *Pamiętnika Religijno-Moralnego*, *Dziennika Praw i Dziennika Urzędowego*.

Bogato występują również materiały określone w inwentarzu archiwalnym jako *Politica*. 17 poszytów z lat 1794—1895 obejmują korespondencję Komisji Porządkowej woj. lubelskiego pod naczelnikiem Kościuszką z oficjałem lubelskim, rekwizycje wojskowe, żałobę kościelną 1863 r., manifesty, akta dotyczące polskich robotników sezonowych.

Z lat 1915—1934 istnieje 20 poszytów z aktami do strat wojennych z pierwszej wojny światowej, materiały do zabytków kultury oraz do akcji przeciwalkoholowej.

Z lat 1811—1893 pochodzi 9 poszytów urzędowej korespondencji kościelnej (*Currenda*). Znalazły się tu również akta dotyczące badań archeologicznych prowadzonych w okresie międzywojennym nad obiektami podlegającymi administracji kościelnej. Chodzi mianowicie o 10 poszytów zawierających materiały z lat 1926—1939 do wykopalisk w Chełmie (Górka) i Polichnie.

Archiwum Diecezjalne w Lublinie posiada wreszcie pewne materiały dotyczące diecezji siedleckiej. W latach 1867—1918 wspomniana diecezja zarządzana była przez biskupów lubelskich. Zespół ten nosi nazwę *Acta Consistorii (Curiae) Podlachiensis*. Zawiera on 123 pozycje z lat 1700—1867. Są to akta duchownych z terenu diecezji podlaskiej z lat 1796—1867 (30 posz.) i wizytacji kościołów z lat 1700—1847 (3 posz.).

Wyliczony powyżej zasób archiwalny objęty został inwentarzem sporządzonym przez prof. dra A. Kossowskiego, przechowywanym w gmachu Kurii Biskupiej w Lublinie. Od 1934 r. faktyczną opiekę nad Archiwum sprawuje gorliwie ks. kanclerz dr Wojciech Olech. Należy wreszcie podkreślić, że zasób ten, jeśli chodzi o ilość poszytów aktowych, znacznie się zmniejszył w porównaniu do stanu sprzed drugiej wojny światowej. Wiele akt uległo zniszczeniu lub zaginęło. Podanie bliższych, wyczerpujących danych, choćby w tej jednej kwestii, wymagałoby jeszcze znacznej pracy.

S u m m a r i u m

DE ARCHIVO DIOECESANO LUBLINI

Anno 1805 ex partibus dioecesium Chelmenensis, Cracoviensis, Posnaniensis, Plociensis, Luceoriensis erecta est dioecesis Lubliniensis.

Prima institutio Archivi dioecesanī Lublini an. 1819 attingit. Anno 1940 iussu occupantium magistratum Germanorum acta eiusdem archivi publico Archivo Lubliniensi illata sunt. Annis 1940/41 Alexander Kossowski, professor idemque eiusdem instituti archivistes, confecit inventarium, quod docet, quid Archivum Dioecesanum contineat. Inde duo praecipue coetus actorum idem archivum constituunt: quorum alter eius quod fuerat generalis Consistorii dioecesanī Lubliniensis, alter horum temporum Curiae dioecesanāe Lubliniensis actis constat.

Archivo sunt 82 libri Consistorii foralis Lubliniensis annorum 1452—1794 et 13 libri Consistorii for. Lucoviae an. 1657—1796. Ambo consistoria superioris dioecesis Cracoviensis temporibus distinguuntur. Non desunt 42 libri Consistorii generalis Chelmi an. 1601—1800, Consistorii for. Crasnostaviae an. 1601—1807 atque ab an. 1663 Samoscii. Tria haec consistoria superioris dioecesis Chelmenensis temporibus

detinentur. Tandem sunt ei acta Consistorii for. Mezericorum, quae superioris dioecesis Luceoriensis terrarum partes spectant.

Maximi momenti sunt libri tabularum visitationum an. 1603—1804, quae praesertim ad ecclesias superioris dioecesis Chelmensis et archidiaconatus Lubliniensis sup. dioec. Cracoviensis referuntur.

Praeter libros manent etiam acta privata episcoporum Lubliniensium: Dziecielski, Pieńkowski, Sosnowski, Baranowski, Wnorowski, Jaczewski et paene 800 sacerdotum dioecesis Lubliniensis.

Multa quoque exstant acta oeconomica (102 fasciculi), quibus tempora posteriora, imprimis saec. XIX illustrantur. Eidem archivo praesto sunt documenta quae res gestas Seminarii Lubliniensis ab an. 1675 suscipiunt. Non mediocris est complexio actorum ecclesiasticae unionis Ruthenorum cum Ecclesia Romana eo praestantiora, quod tenent dioecesim Chelmensem cuius in terris haec unio verticem attigit et demum an. 1875 expiravit. Ibidem servantur notitiae, quae ad Russorum schismaticorum fidem et Protestantium confessionem spectant, quaeque cultus non christianos detinent.

Annis 1867—1918 episcopi Lublinenses etiam dioecesim Podlachiensem administrabant. Quae res in acta copiamque archivalium redundat. Horum manuscriptorum collectio, indice *Acta Consistorii Podlachiensis* ornata, continet an. 1700—1867 libros et fasciculos, quibus exhibentur ecclesiarum visitationes et ipsorum presbyterorum quaevis documenta.